

הביקורת והפוליטיקה של התיאטרון בראשית ימי העיתונות העברית באירופה

גדעון קוץ

התיאטרון בחברה היהודית באירופה במקומות שונים, בתקופות שונות, שהייתה נתונה במידה זו או אחרת לדיכוי חיצוני ופנימי, שימש כמוסד ומכשיר פוליטי וכביטוי למהפכה, לפי הגדרתו של אוגוסטו בול.¹ כבר מי שנחשב למחזאי העברי הראשון, יהודה סומו פורטליאונה (1527-1590), כיוון את יצירתו נגד המסורת הדתית הרבנית העוינת לתיאטרון.² אבל מהפכה משמעותית אירעה רק עם הופעתו של התיאטרון ועימו הכתיבה עליו באמצעי התקשורת היהודיים והעבריים בשלהי המאה התשע-עשרה במרכז אירופה ובמזרחה. שם קמה תנועת ההשכלה השנייה, הפוליטית יותר מהראשונה, ואחר כך מצד אחד האוטונומיזם התרבותי ומצד שני התנועה הלאומית היהודית: הציונות. משם יצאו העליות לארץ ישראל שהקימו ובנו את התיאטרון הארץ-ישראלי והישראלי על קשריו והקשריו הפוליטיים בתוך החברה היהודית ומחוץ לה. עולים אלה יצרו את מופעי התיאטרון הראשונים תחילה בבתי הספר, בהשפעה צרפתית, במימון הברון רוטשילד וחברת כל ישראל חברים (אליאנס), בקבוצות הפועלים וההתיישבות, עד בואו של התיאטרון הלאומי במאה העשרים ישירות ובשלמותו מרוסיה המהפכנית.

העיתונות העברית, מדיום אחר של המודרניזציה בחברה היהודית, שיקפה נאמנה את הפרובלמטיקה של התיאטרון היהודי והשתמשה בו בסיקורים וביקורות ככלי פוליטי וחברתי לקידום רעיונותיה ותפיסותיה. היא עסקה בתיאטרון הכללי, בתיאטרון העברי הנדיר למדי, ובלית ברירה בתיאטרון שבשפת ה"ז'רגון" – היידיש, עממי ומתחרה, ובראשיתו מצליח יותר – שנתקבל בדרך כלל בזלזול ואף בתרעומת על ידי טהרני התרבות. הלאומיות והלאומנות החדשה במאה התשע-עשרה באירופה מצאו ביטוי תרבותי גם בתחיית התיאטרון בשפות הלאום. לא כך ביהדות.³ שם התרכזה הפריחה היחסית של התיאטרון היהודי ביידיש. הכותבים והמבקרים בעיתונות העברית בחיתוליה, אך גם מקדמי התרבות היהודית העממית מבית מדרשו של י"ל פרץ, התייחסו אליה כאל תת-תרבות חסרת תועלת (מונח מרכזי בהשכלה בתחילתה ברוח הלאומנות הדתית), ואף מזיקה מבחינה חברתית ומעניקה הנאות מפוקפקות לטיפוסים מפוקפקים בשולי החברה.

היש לנו צורך גדול לדעת?

החשדנות המסורתית כלפי התיאטרון כללה תחילה גם את המשכילים. כשהמשורר הגדול של ההשכלה והעיתונאי יהודה לייב גורדון (יל"ג) ניסה, לשווא, להתנגד למעבר עיתונו

המליץ מהוצאה לאור שבועית ליומית, הוא מנה את החדשות מעולם התיאטרון בין הדברים שלא נחוץ לקורא העברי לדעת עליהם, לצד דיווחים על הכנסייה, על הימורים ועל רפורמה בחקלאות.

מה יתן לנו ומה יוסיף, למשל לדעת, כמה מן הכמרים נשא האפיפיור את ראשם ויעשם להגמונים, או מי מן המשחקים... בגלגל החזור הנקרא "רולעטקא" בזכו את כל ממונו ואבד עצמו לדעת? או היש לנו צורך גדול לדעת את כל הנעשה לפני מן הקלעים בבתי תיאטראות וקרקסאות, איזה מן המשוררות עשתה חיל והצטיינה במשחקה ובשיריה וכמה עטתה פרחים ולויות חן ענקים לגרותיה וצמידים על ידיה הובילו לה מעגביה שיי? היש צורך לקוראינו לדעת את החלטות ועדי האיכרים על אודות עניניהם וחלוקת שדותיהם אשר אין לנו חלק ונחלה בהם?

יהודה לייב גורדון.
תמונה: ויקיפדיה

אבל מקימה של התנועה הציונית וחווה המדינה עשור מאוחר יותר היה דווקא עיתונאי ומחזאי...

העיתונאי י' ז"ק מוורשה השווה את יחסם של המשכילים לזה של היהודים האדוקים לתיאטרון היהודי: "המשכילים מביני דבר אשר ראו עלילות משחקים מעם הארץ, כשרונם וגבורתם למשוך לבבות, יתבוננו על חבר האקטורים היהודים כעל תעלולים, ומשחקם יחשב בעיניהם כשחוק ילדים אין בינה. היראים יראו בתיאטרון ההוא מקור לפריצות ולהשחתת המדות, לכן ירחקו ממנו ויקללוהו קללות נמרצות".⁵ עם זאת היו התיאטרון וביקורתו אמצעי לביטוי פוליטי גם למי שהתנגדו לו בתוך החברה היהודית. כלפי פנים נמתחה בו ביקורת פוליטית וחברתית על המבנים והתכנים שלהחברה היהודית, על האקטואליה שלה ועל השינויים בה. כלפי חוץ הוצגו בו רפרזנטציות של הנושאים המרכזיים, הממשיים לעיתים קרובות: האיום החיצוני על היהודים, הדיכוי והאנטישמיות. לפעמים הוצגו בו גם היבטים חיוביים של סובלנות ושיתוף פעולה בין-תרבותי.

מעברו השני, ה'גויי', של המתרס, גם סופרים ומבקרים בולטים במערב אירופה שהיו "רק אנטישמים אינסטינקטיבים או של מצב רוח", כמו אוקטאב מירבו ורומן רולן (ההגדרה לעיל שלו) בצרפת, השתמשו בכינוי "תיאטרון יהודי" או "מיוהד" כציון לתיאטרון בינוני, בולבארדי, כמקור להכנסה קלה ומנוגד לתיאטרון טהור, עני, אוונגרדי, של אומנים אמיתיים.⁶ המבקרים היהודים המשכילים אימצו לעיתים מזומנות את הגדרות האנטישמים. בפולין, שם הועלו האופרטות של אבי התיאטרון היהודי אברהם גולדפאדן,⁷ ונחלו הצלחה רבה, היו המבקרים "המומים מהאופי של chansonette שירים מכדרים ברוח הוודביל הצרפתי] והיעדר הטעם הטוב".⁸ אך היו מי שהמליצו לתרגם אותם לפולנית כדי שהיהודים יוכלו לראות אותם "בצורה יותר מכובדת ובלשון

אברהם גולדפדן.
תמונה: ויקיפדיה

אנושית".⁹ כשתורגם מחזהו שולמית לפולנית והועלה בהצלחה רבה לפני יהודים ולא-יהודים בתיאטרון אלהמברה בוורשה,¹⁰ ראתה בו העיתונות של האינטליגנציה הפולנית אמצעי אפשרי לאקולטורציה של היהודים בפולין: "המאפיינים הטיפוסיים של ההצגה הראו לנו מעל לכל ספק את התרבות של ההמון היהודי, את החוש האסתטי שלו שכמובן שונה בתפיסתו מזה שלנו". עם זאת הם סברו כי מדובר ב"מחזה רציני שהמוטיבים שלו בריאים, שמתווה את הדרך לתיאטרון הפרובינציאלי שלנו, להוביל בזהירות ובלי חיפזון את ההמון היהודי לתנועת הציוויליזציה".¹¹ אולם דווקא מבקר יהודי בעיתון פולני קטל את ההצגה שאותה הגדיר כ"הפקה עלובה שבביצוע העלוב שלה לא הייתה אפילו מובנת".¹² אגב, גם שחקנים פולנים השתתפו בחלק מן ההצגות. שיתוף הפעולה התיאטרלי היה נפוץ ולהקות פולניות ערכו מופעים מיוחדים לפני קהל יהודי, למשל בלודז', שם מימנו גבירי הקהילה ערב התרמה למשפחות יהודיות שנפגעו בשריפה בהשתתפות שחקנים פולנים שהופיעו באולם תיאטרון הקיץ של ה' זליין.¹³

הבמה כבית ספר

בריווח ראשון בעיתונות העברית בשנת 1878 על הצלחתו של התיאטרון של גולדפאדן ברומניה, ייעד לו שליחו של המליץ בבוקרשט, הסופר והעיתונאי ברנרד נתנון מוורשה, תפקיד של בית ספר ומכשיר השכלתי לפשוטי העם, באמצעות העלאת "מחזות מוסר".

בבוא היהודי לבית משחק היהודי בשפה יהודית (זשאראגאן) בעיר בוקארעסט, יתפלא בשמעו את השפה הזשאראגאנית בתקפה וגבורתה. בית [ה]משחק היהודי [ה]זה מלא יהודים, אנשים, נשים ובתולות יחדיו, הבאים להתענג שמה שעות אחדות. ובליל מוצש"ק ובליל הראשון לשבוע מלא הבית הזה מפה מפה לפה, עד כי רבים מהמאחרים לבוא שבים לביתם מבלי מצוא מקום באחורי הפרגוד, וביותר לעת כזאת שהעיר הזאת מלאה אדם רב מהיהודים הבאים מארבע כנפות הארץ, ובפרט מארץ רוסיא, שכל עסקיהם הגדולים והקטנים המסובכים ממלחמת רוסיא עם תוגרמה [תורכיה]. היהודים הרוסים האלה ממלאים את בית המשחק הזה כמעט בכל לילה ולילה, כאשר המה מוקירים את הפקיד הראשי של בית משחק ה' גאלדענפאדען, כאחד מבני ארץ רוסיא מולדתם, והמה מביטים עליו בגאווה ובגודל לבב, ולדעתי בית משחק כזה הוא האחד מן האמצעים לפעול על לב ההמון, לבער אמונות תפלות ורוח קנאות מקרב הארץ, ובפרט כי בעיר גדולה כבוקארעסט שההשכלה תתנהג בכבודות בין החשוכים בעם מבעלי המלאכה וכדומה, מפאת החסרון הגדול בבתי ספר וחינוך טוב לנערים ולנערות שמה, ורבים מבני ההמון פרועים ומוטפלים במעמדם המוסרי, ולכן לדעתנו, באין ברירה יוכל למלא את בית משחק המוני ליהודים מקום בית ספר כללי בעולם היהדות באופן שתראינה עיני הבאים שמה מחזות מוסריות, לקחת מוסר השכל, לתקן מעמדם באופנים שונים במושגי ההשכלה ואהבת הלאום, ולשרש כל שרש פורה ורש ולענה מכרם היהדות בית משחק יהודי כזה הוא מן הדברים היותר הכרחיים, לא לבד בעיר גדולה כבוקארעסט כי אם בכל הערים הגדולות בארץ רוסיא...¹⁴

נתנזון הזכיר את מופעי התיאטרון החלוציים שארגנו המורים והתלמידים של בית המדרש לרבנים בז'יטומיר שבהם נטל חלק גולדפאדן עצמו,¹⁵ וקבע כי "מחזות שעשועים כאלה הכרחים המה לשרש על ידם כל דבר רע ומשרת המסכים נזק ובטלה לרבים מבני עמנו. עוד זאת לדעת להמתעסקים הראשים בבית המשחק, כי המטרה היותר גבוהה ונשגבה במערכת המידות לבתי משחק כאלה לתת מושג אמיתי וציור אמיתי לבני ההמון מכבוד יקרת אומתנו הנכבדה והשתלשלות קורותיה". הוא פירט כמה נושאים היסטוריים שיאה להעלותם על הבמה, ואת יתרונו הפדגוגי של התיאטרון על בית הספר:

כי בבית משחק כזה רואה האדם ושומע את שגתו וזונו מבלי אשר דבריו ערוכים אליו ישר לפגוע בכבודו ומבלי אונס מכריח לשמוע מוסר כלימתו, כי אם יבוא ברצונו החופשי להאזין ולהקשיב כל דבר ותנועה היוצאים אל הפעולה על ידי המשחקים והמשחקות. אומנות גדולה ומלאכה מצוינה היא להציג בשער בפני כל עם ועדה מחזות אשר יש בכוחן להיות מרוגשות בלב היהודי ולהיות לו לתועלת בימים הבאים.¹⁶

בכך משיג התיאטרון, לפי נתנזון, את ערך התועלת המצדיק את פעולתו, לפי ערכי ההשכלה, דווקא באמצעות הפניה אל ה"רגש", שהוא המנחה את "בני ההמון" והחסידים – מטרת חיציהם של אנשי ההשכלה והמתנגדים האדוקים. בהמשך הוא חזר והדגיש באוזני אנשי תנועת ההשכלה "כי תועלת גדולה תוכל לצאת מבתי משחק המוניים כאלה להשכלת היהודים בכל מקומות מושבותינו. יתעוררו נא אנשים כאלה כה' גולדענפאדען גם ברוסיה ליסד בתי משחק כאלה בכל הערים הגדולות כוורשא, לובלין, ווילנא, בערדיטשיב, ובאדסע וכדומה". הוא סבר כי לממשלת רוסיה צריך להיות עניין לעודד את ההשכלה בקרב היהודים הנחשלים. בית המדרש בז'יטומיר, שבו נולד מבחינה מסוימת התיאטרון העברי, היה מוסד בפיקוח ממשלתי. יש להניח שנתנזון כתב דברים אלה בעקבות שיחה עם גולדפאדן, שכתב לצופיו: "אם כבר יש לי במה ברשותי, היא תהיה בית ספר עבורכם. אתם שלא היה לכם זמן ללמוד, להשכיל, תבואו אלי כדי לראות איך אני מצייר עבורכם תמונה נאמנה של החיים".¹⁷

לדברי נתנזון, בתפקיד שנטל עצמו כמקדם יחסי הציבור של גולדפאדן ותיאטרונו, גולדפאדן הוא האיש המתאים למלאכה, כי "זאת לא נוכל לכחש, כי ה' גולדענפאדען סופר המוני הוא ומשורר נשגב בשפת הזשארגאן. ובכחו לפעול בדרך אשר הוא הולך... ומי כה' גולדענפאדן יודע רוח אנשים המוניים".

"סופר המוני" ל"אנשים המוניים", סוכן תרבות מוצלח למלאכת ההשכלה. נתנזון, אגב, מצא לנכון להתנצל לפני הקורא המשכיל והנאור "על אשר פניתי במאמרי מקום גדול לדבר כזה הנראה בהשקפה ראשונה כדבר טפל".¹⁸

הצלחת התיאטרון היהודי ברומניה נתקלה בגילויי אנטישמיות והשלטון עצם עין. הצפירה דיווח על פיגוע חבלני בתיאטרון יהודי: "בעיר קאיאווא ברומעניא בבית-תיאטרון ליהודים השליכו חרשי משחית נעלמים כדור מפוצץ מן העליה אל תוך הבית, ורבים מהנאספים נפצעו, ובכ"ז לא ראו פקיד הממשלה לנכון לחקור דבר. בעיר בוקארעסט

אחד מהמשוררים מכין לדפוס חזיון הנקרא בשם 'בוש רומעניא ע"י היהודים' להציגו על במת התיאטרון לעורר רגשי שנאה".¹⁹

עורך ה**צפירה**, חיים זליג סלונמסקי, שלא היסס להסתכסך עם קוראיו המסורתיים בשאלות המדע, נטה להסכים עם יחסם לתיאטרון, שהעיסוק בו לא נראה לו רציני או מקדם את ענייני ההשכלה. כך הגיב עיתונו באוקטובר 1880 על ידיעות על תוכניות לפתיחת תיאטרון יהודי בבירה סנט פטרבורג: "איזה מ"ע [מכתבי עיתים] רוסיים מודיעים כי היהודים בפ"ב [פטרבורג] משתדלים לפני הממשלה להשיג ממנה רשיון להקים להם בית תיאטרון מיותר כעין התיאטרון אשר היה בשנת 1868 בווארשא ברחוב מוראנאו. לא נאמין כי 'היהודים בפ"ב' יפנו כעת לבם לבטלה להקים בתי תיאטראות. גם הוואסאחד [העיתון היהודי הרוסי ווסחוד] מטיל ספק בשמועה זו".²⁰ י"ל גורדון, שאת דעתו השלילית על התיאטרון כבר ציטטנו, הצטרף בהמליץ להערכה זו וכותב על ידיעה בנושא זה באיזראעליט ווכנעשריפט ש"כפטרבורג נוסד תיאטרון מיוחד ליהודים" כדוגמה ל"ידיעות אשר בהבל יסודן" המופיעות בעיתונים יהודיים בחו"ל.²¹

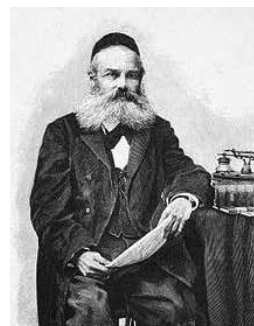
"המחזה הזה אין לו רפואה אלא סכין"

ממשלת רוסיה אכן עודדה לזמן קצר הקמת תיאטראות יהודיים. גולדפאדן ולהקתו השתכנו באודסה וסיירו בחרקוב, במוסקבה ובסנט פטרבורג. אך לאחר פרסום איסור על פעילות של תיאטרון היידיש ברוסיה ב-1883 שנמשך עד 1905 – במסגרת המסע האנטישמי אחרי רצח הצאר אלכסנדר השני, ואולי גם בגלל שירו של גולדפאדן עצמו: "התעורר עמי / משנתך התעורר / ושים קץ לאיוולת",²² – התפזרו האמנים בין מדינות אחרות באירופה. בלונדון אוהבת התיאטרון, למשל, סיפר אברהם בירנבוים כי

חברת המשחקים בשפה יהודית מדוברת, שנאסר להם ברוסיה לערוך מערכותיהם כנודע, יצאו לנוע במרחקים, ואחרי נדודים רבים הגיעה אגודה אחת מהם לאנדונה, והפיצו בעיר הודעות וכתובים, כי נכונים הם להציג על במתי תיאטרון חזיונות בלשון זארגאן, "שנאסרו לבוא בקהל ברוסיה", והאנגלים קצתם מחמלה וקצתם מכוסף־דעת ינהרו המונים ויתענגו על החזיונות הערוכים על הבמה לפניהם, ואם אמנם לא יבינו את הלשון הבלולה הנהוגה בין יהודי רוסיה, וגם הזמרה רחוקה תכלית מרחק מן השלימות על פי חוקי השיר, בכ"ז ימלאו אנשים אנגלים את הבית ככל ערב, ומראים אותות אהבה להמשחקים, כרוח הסבלנות ואהבת אדם הטובה עליהם...

הם קיבלו ביקורות טובות בטיימס של לונדון ובג'זאיש כרוניקל.²³ גם במסגרת גל ההגירה הגדול לארצות הברית צמח "שוואו ביזנס" יידישאי. בפולין שבקיסרות הרוסית הם הצליחו להופיע כ"להקות גרמניות־פולניות" ביידיש. בין 1885 ל-1887 הופיעו גולדפאדן ולהקתו בפולין והעלו שם, כהמלצתו של נתנזון, גם מחזות מוסיקליים היסטוריים, "חינוכיים" פחות או יותר, שאחד מהם, שולמית, יהיה ליצירת המופת שלו,²⁴ אך פינה את מקומו בתיאטרון BUFF שבוורשה למחקים שעוררו את

זעמו של הפיליטוניסט הכוכב של הצפירה, הנ"ץ,²⁵ שכתב במארכ 1887:

נפתלי הרץ ניימנוביץ' – הנ"ץ.
תמונה: ויקיפדיה

נפלו עיני על אותיות גדולות במודעה אחרת הדבוקה בקיר [...] והנה המלה "רש"י" הצהירה לנגד עיני, ויודע לי הדבר כי היא מודעה מבית התיאטרון כופף שהוא ג"כ מן ההמצאות החדשות שנתיהרו בשנים האחרונות – על במת משחק זאת הציג לפנינו להקת המשחקים היהודים בלשון זשארגאן תחת השגחת ה' גאלדענפאדן מחזות שונות מחיי היהודים, גם מקורותיהם בשנים קדמוניות, כגון מעשה... הנמצא בקצרה בתלמוד (מס' תענית) אשר יכנוה בשם "שולמית", ומעשה ד"בר כוכבא". ואף כי רבים התנבאו מראש כי לא תהיה לתיאטרון הזה, לא משלות רשעים ולא מיסורי צדיקים, כי האדוקים אומרים כי גם הוא בכלל בתי תיאטראות וקרקסאות, והנאורים אומרים ז'ארגון פגול הוא לא ירצה, עכ"ו [עם כל זאת] רואים אנחנו מעשים בכל יום שבאים שמה אהב"י [אחינו בני ישראל] הם ונשיהם וטפם, והבית מלא על כל גדותיו. לא עלינו לתת דין וחשבון פה מל הנעשה והנשמע שם. וכל זמן שהמחזות היו מעשה ידי גולדענפאדן ושם"ר²⁶ החרשנו, כי יהיה איך שיהיה לא היה פתחון פה לדרוש את המחזות לגנאי. אולם כעת התאפק לא נוכל, כי גדלה רעתם לספח אל הרעפערטואר שלהם מחזה חדש, מעשה ידי יוצר בדחנות קאצענעלנבאגען ויכנו את המחזה בשם קדוש לכל ישראל "רש"י – ולו היה עכ"פ המחזה לקוח מתולדות רש"י באמת ובצדק, ולוא היה עכ"פ איזה מטרה מוסרית בהספור, לא היו שמורים שם חוקי הנימוס ור"א כיאות, כי עתה שמנו מחסום לפינו.

אולם אם המחבר מחבר חיי רש"י ז"ל עם מסעי נוסעי הצלב, ומושיב את רש"י בפאריז תחת שהיה מקום מגורו בעיר "טראיעס" [טרואה], ובמחזה אין מטרה מוסרית אפילו כונב הלטאה, רק המטרה ביא לברח את הקהל בדברי הוללות וסכלות ונבול פה, ובתוך המטרה הזאת יתנוסס [אחר] כבוד רש"י, והמחזה נקרא על שמו, היש לך עזות גדולה ונמרצה כזו? לב מי מבני ישראל [...] לא יתחמץ בקרבו בראותו הנבלה הזאת.²⁷

לכותב היו הצעות לשיפור שאין לסרב להן, שאותן הוא מציג לגולדפאדן אשר העמיד את במתו לרשות ה"בדחן" (הוא לא הפנה את ביקורתו לבמאי עצמו).

המחזה הזה אין לו רפואה אלא סכין, לעשות בו מלאכת הניתוח, ולהסיר ממנו את הנגעים, וכל מרעין בישין:

א. לשנות את שמו, ושם גאוננו זה, אשר מפיו אנו חיים, לא יזכר ולא יפקד פה, בסוד אלה לא תבוא נפשו, ובקהל זה אל יחד כבודו. יוכל להיות רב או גאון אחר שחי בזמן מסע הצלב.

ב. להסיר משם כל זה אשר נקוב... וטלוא... בחרוזים (דברי הבל ורעות רוח, ונבול פה) וכל "חום בכזבים" עד שיצא כסולת מנוקה, ויוכלו ליהנות לאורו גם בני ארצנו.

כי אינו דומה טעם מחזה העולה באדעסא, לטעם מחזה העולה בוורשא. הא ראיא, והא כראיא, ואין חולקין על טעמיהם של בני אדם... אין כל ספק בדינו כי ה' גאלדענפאדן יתן אוזן קשבת לעצנתו, לחבר הטוב עם המועיל, הנועם עם המוסר, ולא יוציא עוד מתחת ידו דבר שאינו מתוקן, ולא ישגיח על המון אדם (שהם בהמה המה להם) המתפעלים והמתלהבים כורעים משתחווים ונופלים על פניהם ופיהם ימלא שחוק בשמעם ליצנותא דאסירא וקורים כפל! (ביס!) ארבעה וחמשה.²⁸

במאמרו בהצפירה בשנת 1888, סיפר י"ז"ק על מצב התיאטרון היהודי בעירו ורשה, על קהלו הנקלה ועל השחקנים והמחברים שמספקים לו את הסחורה המפוקפקת, וגם על ההפתעה הנעימה שציפתה לו שם.

התיאטרון היהודי עומד נכון בתוכנו ומצבו איתן, גם פעולתו רבה. בכל ערב יאסוף אליו המונים המונים, שירותיו מתהלכות בין העם, מהתלותיו ערוכות על דל שפתי כל ההמון, ובכל לילה תודעזע עירנו סביב סביב הגן בוף לקול הגדול הבוקע ארץ "הידד"... התיאטרון היהודי היה אוסף המון העם, אלפי ההדיוטים והמגושמים אשר לא אלמנה ווארשא מהם, אנשים אשר לא חנכו במוסר ובמדות, ורק אכול ושתה והתענג בתענוגות גסים ובשחוק הוללות כל מעינם.²⁹ [...] והמשחקים וחוזי החזיונות עורכי המטעמים לפני האורחים האלה – האם ידעו את אחריותם? [...] לא מיניה ולא מקצתיה! המה עוד הוסיפו להשחית את המשחת. המה יצרו חזיונות בדים, טחו תפל, הבלים ומעשי תעותעים, הראו לפני העם מחזות נפתלים וידברו וישירו באוזניהם דברי נבלה ושירים של פגעים, מהתלות דופי ולצנות נמוכה [...] יוכל איש נלכב לדבר על אדות תיאטרון כזה בלב שקט?³⁰

לכן הוא נמנע, לדבריו, מלכתוב ביקורת על התיאטרון הזה עד שהמצב השתנה בהדרגה, והגיעו מחזות ראויים עם שחקנים שאפשר לכתוב עליהם ביקורת...

על כן חכיתי ודוממתי – עד שבא היום אשר אוכל הזכיר את שם הגן בוף במנוחה וגם בשמחה. כי בעת האחרונה שמו חבר המשחקים אל לבם להראות לפני הקהל לא בזויי-נפש וחדלי אדם כשמענדריק וקונע-לעמיל,³¹ אך גבורים אשר יד ושם להם בדברי ימינו, ומחזות אשר תכנם איזה מקרה נכבד בתולדות עמנו. זה לא כבר ערכו על הבמה את החזון "אחשורוש" או "אסתר המלכה", ואחרי כן המחזה "דוד בערבה". אבל עוד לא יכלו להנתק כלה מן הצנור של סחי ומאוס אשר ינקו ממנו זה ימים רבים, ויכניסו גם במחזות ההם דברי הבל ושירי דופי [...] ואולם המחזה האחרון אשר ערכו בימים האלה לפני הקהל, כלו טהור, יפה וטוב מאד, ובשמחת לבב נוכל לדבר אדותיו, כי למדנו ממנו כמה דברים. למדנו כי נמצאים בין המשחקים בעלי כשרון דראמאטי נאמן [...] למדנו כי עוד יש מקום בלב הדיוטי אחינו בווארשא גם לתענוג נקי ונחת רוח, ולמדנו כי יש עוד תקוה להעלות את המוננו מבור שאון ומעמק האשפה, אם ימצאו גואלים אשר שאר רוח למו [...]

המחזה האחרון הוא "אוריאל אקסטא" מאת החוזה הגרמני גוטצקאו, ³² אשר העתיקו ללשון יהודית ה' לערנער מאדעסע. אחשוב למותר לספר לפני הקוראים מי הוא זה אקסטא ומה הגיע אליו. כי מי לא שמע את שמעו? [...] אני פה אדבר איפוא דברים מעטים אך על אדות המשחקים היהודים, אשר הופיעו לפנינו בדמות דיוקנים של גבורי-המחזה האלה.

בתור אקסטא הופיע על הבמה ה' אדלער. ³³ המשחק הזה אהוב הוא לקהל הרואים מימים ימימה, ובמשחקו הפעם אמנם הראה לדעת כי ראוי הוא לאותה האהבה. ה' אדלער לא נראה לפנינו כאיש המתחפש באדרת אקסטא אך הוא כאקסטא ממש [...] בדמות דיוקנא של הרופא די-סילווא הופיע ה' טאנצטאן. גם הוא עמל לעשות מלאכתו כאמונה, ויהי מתון בדבריו, שופט בנחת וכובד ראש ומחליק זקנו כפעם בפעם כיאה ולחוקר והוגה דעות [...] בתור יהודית אהובת אקסטא הופיעה מרת טאנצאן. לו נצב לעומתה משחק אחר מן הלהקה ולא אדלער, אזי ראינו כי יש לה כשרון יפה, אבל לעומת אדלר הועם אור כשרונה [...] המשחק ניימאן הופיע בתור הרב די-סאנטאס, הוא המקנא קנאת ה' צבאות, הוא הרודף את אקסטא בשם הדת והוא המחרימו בביהכ"נ הגדול. אומן גדול הוא ה' ניימאן לקלל. הוא יראה לפנינו בתור אדם גדול בתורה, איש ירא את אלוהיו מאד [...] ואך משום חוזק הדת וכבוד האמונה יחריס את אקסטא, ובעת יקללהו עדאב בו לבו. ה' ניימאן לא ידע כל זאת, הוא ידע אך האחת כי עליו לקלל, והוא עושה זאת בשמחה רבה ועוד יוסיף [...] ובמה נד כי לא בעל-עגלה הוא אך רב באמסטרדם? – יתר המשחקים והמשחקות עשו מלאכתם כטלו כפאם שד, ואין שוה לדבר אדותם, כי לא יקחו מוסר.

יעקב אדלר.
תמונה: ויקיפדיה

המבקר סיים את דבריו בהומור ובעוקצנות, אך נראה שהוא נהנה כי סוף-סוף יכול היה לכתוב ביקורת של ממש, לשבח ולקטול, כמו בתיאטרון אמיתי.

פרישמן: לא ביקורת

דוד פרישמן, ³⁴ שאפשר להחשיבו כחלוץ מבקרי התיאטרון בעיתונות העברית, כתב שני פליטונים 'מנוגדים' שבהם באה לידי ביטוי הדילמה של המשכיל העברי בן שלהי המאה התשע-עשרה ותחילת העשרים, איש ורשה, על התיאטרון היהודי. בפליטון הראשון אין לו אמון בכך שהתיאטרון שהוקם בוורשה יעמוד בתפקיד החברתי, התרבותי וגם הפוליטי. בפתח המאה החדשה, לנוכח יחסה של החברה הכללית אל היהודים הוא אינו נותן אמון בכוונות מקימיו, בז ליומרתם ולרמתם, שאינה יכולה לעמוד בצורך לחנך את העם לתיאטרון טוב, וחושש מן הניהול שייפול בידי סוחרים אוהבי בצע חסרי מוסר וחסרי מודעות חברתית ופוליטית. בפליטון השני הוא עדיין חסר אמון

דוד פרישמן.
תמונה: ויקיפדיה

בתיאטרון יהודי "תרבותי", אבל מוותר על הרצון "לחנך את העם" ומוצא בו, בתחושת עליונות מהולה ברחמים, "מפלט" מהתרבות הגבוהה וביטוי לאותנטיות עממית ולאומית. הוא מכיר בחשיבותו החברתית והפוליטית של תיאטרון זה, מביין את הפסיכולוגיה של ההמון היהודי ומעריץ את תפקידו המלכד והמשחרר של התיאטרון היהודי. כך הוא כותב בשנת 1905 בפליטון הראשון:

לא בקורת. היש אפשרות לדבר פה על-דבר בקורת? האם זה אשר נראה ואשר נשמע כבית הזה נכנס בכלל בגדר הדברים העלולים להיות מבוקרים? [...] לפני ירחים אחדים, כשעברה השמועה בעתונים, כי אחד מן האקטורים היהודים קבל רשיון מאת המלכות להעלות על הבמה חזיונות בז'רגונית, לא שמחתי על השמועה הזאת כלל וכלל – ולא משום שמתנגד אני אל הבמה הז'רגונית, אלא, אדרבא, משום שמוקיר אני אותה מאד. מיחס אני לה תעודה חשובה ויש לי עליה תקוות גדולות. ולכן דואג אני אל האחריות הגדולה אשר תיאטרון יהודי נוטל על עצמו. תיאטרון יהודי – רבנו של עולם! מי זה יעמוד בראשו? האם עוד הפעם אותם אנשים – כבודם במקומם מונח – אינם יודעים לא כתוב ולא קרוא. האם עוד פעם אותם האמנים – כבודם במקומם מונח – עם השכלתם הידועה ועם טעמם הידוע ועם הרגשתם הידועה? [...] אם כך הוא הדבר, האם לא יותר טוב, לו יעמוד האסור בכל תקפו או לו יתחדש שנית, ובלבד שלא תהיה היכולת לאנשים האלה להרעיל את העם, ובפרט אם העם הזה הוא החלק העומד על המדרגה השפלה ביותר? – ואל הדאגה הזאת נלוותה גם הדאגה השניה החשובה יותר: והחזיונות אשר יעלו על הבמה הז'רגונית מה יהיו? כמדומה לי, שיודע אני את ספרותנו ואת סופרינו ואת כל היוצא ואת כל הבא בה ואת כל המעשה אשר נעשה, ואין אני יודע שנתחדשו אצלנו דברים הראויים להעלותם על הבמה [...] מהיכן יקחו להם אפוא ריפירטואר? האם אפשר שיחזרו הימים של "הקונילמלים" ושל "באבע יאכנע" ואפילו של "שולמית" ו"בר-כנבא"?³⁵ הגם עתה, בשנת 1905, לנוכח כל המעשים שנעשים עתה מסכיב לנו וברגעים שצופים עלינו מכל צד ושוארבים לנו בכל מקום, הגם עתה ימצאו אנשים, אשר יהיה להם די אומץ-רוח או די חוסר-בושה לחדש עלינו את גל הזוהמה הנוראה ההיא? [...]

תיאטרון יהודי – כן: לו קמו הסופרים היותר טובים שכנו ולו בקשו תחבולות למצוא בעלי כסף בכדי להשתתף עמהם וליסד תיאטרון יהודי, ולו גם בידיעה ברורה, כי שנים אחדות יפסידו מכיסם סכומים הגונים עד שיחנכו מעט את ההמון וירגילונו לדברים שבראשיתם אינם לפי טעמו, כן, אז הייתי יודע כי גדול הדבר אשר הם עושים וכי נעשה הצעד היותר חשוב לחינוך העם. ואולם יודע אני את אחי: מי יודע אם לא יבואו האנשים המבקשים לעשות סחורה הכל ואם לא כזוכבים ירדו מכל צד על הרגשה החדשה הזאת אלה המבקשים כל היום פרנסות ברחובות נלבקי וגנשה³⁶ [...]

מה לאנשים כאלה ולעם, מה להם ולכל הנעשה עתה מסכיב [...] בין כה וכה והנה ידיעה במכתבי-העתים כי עוד מעט ופתחו תיאטרון יהודי גם פה בורשה. הדירקטור הוא מרק ארנשטיין, איש שיש לו איזה מגע ומשא עם דברים שבספרות ועם דברים שבתיאטרונות, והאגודה היא אגודת המשחקים של קמינסקי.³⁷

ואחרי זה והנה השורה בכל העתונים פה, כי הדירקציה "אינה באה רק לענג את העם, אלא בכדי להרבות את ההשכלה בקרבן והמפקחים על כל המעשה הם הסופרים העברים היותר טובים". ובכן: באה באה סוף-סוף תקותי. הסופרים העברים היותר טובים מנהלים את התיאטרון היהודי [...] וימי המשחק קרבו. על האפישה [כרזה] הראשונה אני קורא את השם: "חנה התופרת", ועל השניה את השם "שרה שיינריל". ואני יושב בתוך התיאטרון ומסתכל ושומע. הוי אלי, ערבו האנשים האלה את לבם בכל־זאת! – ולא גועל־נפש הרגשתי בנפשי, כי־אם עלבון. היה לי כאילו הכו אותי על הלחי במקום רואים. כל תנועה שראיתי על הבמה, כל מלה ששמעתי, כל הברה, כל נעימה – הכל, הכל העליבני. כאשר הבטתי כה וכה ראיתי בתוך הבית גם איזה אנשים שאינם יהודים. ולא ידעתי לאן אוליך את עיני.

אסתר רחל קמינסקה.
תמונה: ויקיפדיה

והסופרים? איה "הסופרים העברים היותר טובים" המפקחים על הרב?³⁸

אחרי שהוא קוטל ללא רחמים את ה"חזיונות" החדשים שלעומתם התיאטרון העממי של פעם הוא מעשה אומנות, הוא מסכם בייאוש מוחלט וקורא למהפכה שתשמיד את דור המדבר.

ולא יועיל כי יבוא איש לתקן את התיאטרון היהודי. לא יועיל שום אברהם, כשהוא נכנס לחנותו של איזה תרח, אם יאמר לתקן את האלילים אשר ימצא, כי־אם עליו לשבר ולמגר את כולם, ואחרי־כן יעשה לו אלהים חדשים. עלינו לשבר טלמגר את הכל ולהתחיל מחדש. תמיד ובכל מקום הולך דור המדבר למות ורק הדור הבא אחריו נכנס לארץ הברוכה. עלינו לקבור בראשונה את התיאטרון היהודי כאשר הוא עתה, ולברוא תיאטרון חדש. ואולם אותם "הסופרים העברים היותר טובים", אשר בשמם עושים עתה סחורה פה, אותם הייתי חפץ להכריח להסיר את המסוה מעל פניהם, למען נדע לכל־הפחות את הפנים אשר עלינו לירוק בהם.³⁹

וכך הוא כתב בפליטון השני, בעשור השני של המאה כשהסצינה של התיאטרון היהודי הייתה כבר מוסד של קבע בוורשה, ועם ביטול האיסור של הממשל הרוסי גם רשמי. פרישמן למד להכיר, אף שלא שינה את דעתו על רמתו של התיאטרון, בחשיבותו החברתית והפוליטית:

לפעמים, כשכל הקולטורה עם סרה היותרת שלה עושה אותי ממש לפרא־מדבר ורובצת עלי כנטל־אבן, וכל היופי שחייב כל אדם מהישוב להתענג עליה, נעשית לי פתאום לעינוי ממש יותר מחמשת כל הענוים יחד הנהוגים ביום הכפורים – אז אני נכנס לי לשעה קלה לתוך איזה תיאטרון יהודי, ששם מושלים את ממשלתם הגדולה רק קולטורה יהודית ויפי יהודי ואמנות יהודית, בכדי אנוח רגע מכל המהומה ואשכח. אמצעי זה הוא מין גבינה עם תולעים, שחכמי האכילה מוצאים בה ק"ץ טעמים טובים

לבסופה של סעודה שמנה היותר [...] ואם רק לא תשלשל המדונה בקולה הדק מעט שלשלאות יותר מדי על-פי חקי האמנות שלה, אז אני מקבל נחת ומתענג. ומתענג אני על ה"אופיריטה" קלת-הרעת וקלת-הרגלים יותר מאשר על ה"דרמה" הכבדה עם כל הכבודה אשר ברגליה ונחת אני מקבל מן ה"סמרטוט" האמריקני יותר משאני מקבל מן "המפעל הספרותי" [...] הן למה אכחד את אמתי של תחת לשוני? אין אני מאמין גדול יותר מדי באפשרותו של "תיאטרון אמנותי" אצלנו, כמו להבדיל התיאטרון האמנותי של סטניסלבסקי במוסקבה [...] בתנאים כמו אלה, אחרי דברים גדולים, רוצה אני לכל-הפחות להתענג קצת, רוצה אני לשכוח לרגעים אחדים מה ומי אני. למה שנשלה את נפשנו? סוף-סוף גם התיאטרונות האחרים, אלו של עמי הארץ, הלא אינם נותנים לנו אותה האמנות, שאנו מפטפטים כל-כך על אדותיה ערב ובקר וצהריים. נותנים לנו על-פי-רוב איזו "רעות רוח", ובלבד שתמשוך את לב הקהל הגדול, העובד ומענה את נפשו כל היום תחת אותה קורת בית-הכר הנקרא חיים [...] בכניסתי לביית-תיאטרון יהודי אין אני דורש כלל, כי יפתרו לנו את חידת החיים. אין אני דורש אפילו כי הם יהיו המכריעים בדבר השאלה האורורה והמוטרפה "מה זו אמנות?"...

[...] ובאחד הימים האחרונים, כשקרה לי אותו מקרה, כי היו לי למעמסה כל הקולטורה וכל היפי וכל האמנות ואני נמלטתי על נפשי וחפצתי לשכוח קצת, אז נכנסתי לאחד התיאטרונות שלנו. לתיאטרון "עליזיאום"⁴⁰ על הבמה העלו את החיזיון "הנקודה היהודית" ("דאס פינטעלע יוד"), אופיריטה קומית עם רקידות ועם מוסר-השכל ועם מאורעות נפלאים ועם ציוניות ועם ניבול-פה ועם פטריטיסמוס ועם כל מה שהפה אינו יכול דבר – הכל כנהוג אצל בעלי-הבתים החשובים.

החיזיון, כמובן, חיזיון גרוע. המוסיקה אינה מוסיקה התוכן אינו תוכן, והסיטואציות – כמעט שאינן כלל בגדר האפשריות [...] ואולם לא זה הוא העקר. את אשר ראיתי שם, לא יזכה אדם לראות פעמים רבות בחייו. אופיריטה זו משחקים פה בורשה זה שבועות אחדים. משחקים אותה בכל יום. ולפעמים, גם פעמים ביום. ולא רק בתיאטרון אחד, כי אם בשני תיאטרונות בבת-אחת משחקים אותה – ובכל יום ויום מלאים הבתים האלה את הבאים עד אפס מקום. אין לך כסא ואין לך מושב ואין לך מעמד פנוי. בני-אדם לעשרות חוזרים על עקביהם באין כרטיסי-כניסה למכירה, וכך דבר נמשך זה שבועות וירחים. תאמרו: חיזיון שיש לו כח-משיכה. אבל לא. בדברים כוללים כאלה לא נבאר לנו את הדבר [...] רואים אנחנו בזה קצת פסיכולוגיה של עם. מי שלא ראה את העינים הלוהטות והלוחשות, מי שלא ראה את הפנים הבורחים והקורחים, מי שלא ראה את כל הקהל הזה, בשעה שכל חושיו שקועים ולהוטים ושטופים בזה שנעשה על-גבי הבמה, כאלו חורצים שם את משפטו לחיים או למוות – זה לא ראה עם! כמדומה לי, כי מין שגעון נוצץ בעיניהם – לא שגעון של יחיד, כי אם של קהל. היסטוריה של אומה שלמה, מעונה ומורטשה ומרוחקה בחוזק-יד מן החיים, צועקת אלינו מן העינים האלה. אלפי שנים לא ידעו את ששון-החיים [...] ופתאום והתאווה מתמלאת. כעדת נמרים רעבים התנפלו על הפרורים הראשונים [...] אמת, גם מסביב אצל האחרים, יש תענוגות למדי [...] אבל הנשמה היהודית לא תמלא מהם. סוף-סוף

חש היהודי כי עינים זרות שולטות בו. ואולם פה הוא בעולמו שלו. לו הוא כולו. אקטורים הם שלו, השחקן שלו, הרקידות שלו, הלשון שלו – הכל שלו... לא, לא אמנות דרושה לעם כזה. תנו לו מעט להתענג ולהשתכר ולמלא את תאוותו אחרי שנות מאות של רעבון.⁴¹

פרישמן הוא זה שכתב את ביקורת התיאטרון הראשונה בעיתונות העברית שנים קודם, בבירת האימפריה הרוסית, סנט פטרבורג, שיהודיה היו מעטים ומיוחסים. על הצגה בתיאטרון ה"כללי", הרוסי, אם כי בעלת הקשר יהודי. ב"ט"ו באלול תרמ"ז, 23 באוגוסט 1887, הופיעה ביומן הראשון בעברית, היום,⁴² במסגרת המדור "מבית התיאטרון", רשימת ביקורת על הצגת הסוחר מוונציה בתיאטרון בפטרבורג. הרשימה חתומה בראשי התיבות D.N.N., אחת מחתימותיו של דוד פרישמן, שהיה

תיאטרון אליזאום בוורשה, 1932.
צילום: א' טרוצ'בסקי

פליטוניסט קבוע בעתון זה. וכך מספר פרישמן:

אתמול העלו על בימת התיאטרון במגרש אזערקי את המחזה "הסוחר מווענעדיג" (לוייליאם שעקספיר), והאקטור המהולל איוואן קאזעלסקי [...] נראה בדמות היהודי שילאק. אלה אשר ראו את מפעלות המשחק הנאמן הזה [...] שמרו חסדם לו מאז ועד היום ויבואו לראותו גם הפעם, ויהי בית התיאטרון מלא בכל תאיו ולשכותיו והמושבות. אכן, מלאכה כבדה בחר לו המשחק בפעם הזאת, בלכתו לערוך דמות לשילאק. במלאכה הזאת נסו כחם האקטורים אשר היו באח ולא מצאו חזון [...] וגם רגלי קאזעלסקי התנגפו בכל המכשולים הרבים אשר התנגפו המה.

ופרישמן מסביר ברשימתו מהם, לדעתו, הקשיים שהעמיד המחזאי שקספיר לפני השחקן המגלם את דמותו של שילאק:

בכל מחזות שעקספיר אין לנו מחזה אשר יהיו בו ההפכים רבים ועצומים מאד וקרובים איש אל אחיו ונפגשים יחד, כבמחזה הזה... על כן לא ירעו מבארי שעקספיר עד היום הזה אם יחשבו את "הסוחר מווענעדיג" על חזיונות־השעשועים או חזיונות־הבלהות: רגע אחד שעשועים ורגע אחד בלהה... הנה שילאק עולה אלינו על הבמה: חציו אדם וחציו בריה משונה. חציו קדש קדשים וחציו עזאזל, חציו מוציא דמעה מעפעפינו ואנחה מלבנו הכואב וחציו משים עצמו ללעג ולקלס ומעורר אותנו לתת בשחוק קולנו [...] לו יכולנו לראות את הנפש הזאת לחצאין, כי אז באנו אל בית התיאטרון בערב האחד וראינו את שילאק הראשון ובכינו לענותו ולשכרו, ובערב השני יבוא כל איש האוהב בריות משונות וקאריקאטוריין וראה את שילאק השני והתענג גם הוא על המפלצת העשויה לפי רוחו. בערב האחד נראה את האיש הצדיק רבינו [...] ואף נבכה לענות האמלל הזה [...] ובערב השני יבוא כל החפץ, וראה את

היהודי הנבזה ואת לבושו הארוך ואת אפו המעוקל ואת זקנו המגואל והיתה לו קאריקאטור לשחוק עליה.

כלומר, לטענתו של פרישמן לא בחר קאזעלסקי באחת משתי "הדמויות", ולפיכך "ערבב את הנפש העשויה בתור אדם המעלה עם הנפש העשויה קאריקאטור ועל כן יצא יהודי מעוקל. על כן לא יעורר רחמינו מדי יבכה ולא נשחק עמו מדי ישחק". פרישמן אף מתייחס למשחקו של השחקן הראשי גם מנקודת הראות המיוחדת למבקר יהודי:

בראותנו אותו לא נשכח אף רגע אחד כי איש המחקה את היהודי עושה לפני: ולא היהודי בעצמו. היהודי בעצמו לא ידבר לעולם את דבריו כדבר ה"ה קאזעלסקי וקולו לא יהיה כקול הזה, ותנועותיו לא תהיינה לעולם כתנועות האלה וגם את כל יתר מעשיו לא יעשה כאשר עשה קאזעלסקי. היהודי בעצמו לא יבוא לעולם במקלו להכות על הרצפה ככל עת דברו, ולא יצנח מאחורי הפרגוד לזחול על ארבע ולהתגלגל על הבמה בעת בואו להודיע צערו ברבים לתנות לכספו ולבתו אשר גזלו.

עוד ממשיך פרישמן וטוען כי קאזעלסקי הוסיף גם "נופך" משלו, כלומר "מאניירות" שאינן בטקסט עצמו. למרות זאת לולא "עשה לנו קאריקאטורין כי אם איש יהודי, איש יהודי קשה לב ורע מעללים המכבד את כספו יותר מגופי ואשר משפט יבקש באשר הוא אדם והנקמה מתוקה לו יותר מכספו – כי אז ירה אל המטרה ולא החטיא". אלא שניכר בו לפרקים "כי הוא איש אשר רוח בו, ואז איננו אחד מן האקטוארים אשר נראה אותם יום יום", מה שאין לאמר לגבי העלמה בערנאראנא ש"נצבה לפנינו" בדמות פורציה, "והיא מן האקטריסות אשר נראה כמוהן יום יום. במערכות הראשונות היה קולה כקול התוקע אלי הבור". אשר לעלמה וועלאזארי בדמות "יסכה בת שילאק" מטעים פרישמן כי "לא מצאנו עליה כל צלם אלהים ולא ידענו כמה זכתה להיות לנערה יהודית אפילו למראית עין..."

הצגה זו והשחקן הראשי בה זכו למחיאות כפים סוערות והמסך הורם לתשוואות חמש פעמים רצופות. בסיום דברי ביקורתו אין דוד פרישמן נמנע מהערה אירונית מבדרת לגבי היהודים שנכחו באולם. "בין הקהל היו רבים מבני אמונתו של שילאק ומבנותיה. את אשר יחשבו הבנים לא אדע, אבל הבנות, ברגע ראותן את לורנצו הנכרי בא לגנוב את יסכה ולברוח עמה, חשבו באי ספק: מי יתן והיתה גם לנו 'סכה' כזאת, ובא גם אלינו גואל צדק במהרה בימינו!"

נשפי חשק לצדקה

"תירוז" נוסף לקיומו של התיאטרון בחברה היהודית, פרט להיבט ה"פדגוגי", הוא השימוש בו למטרות צדקה. זו הייתה גם דרך להעלות מופע תיאטרון בתקופת האיסור על הופעתו ברוסיה. ב־28 בדצמבר 1887 סיפר "עד בא גד" מהעיר בריאנסק שבחבל אוראל על פעילותם של צעירי הקהילה היהודית שם כדי לתמוך במשפחות העניות

בקהילה. "בחורי חמד ובמות ציון היקרות" הם הקימו אגודה המתרימה בדרכים שונות ועכשו מצאו דרך חדשה.

בימים האלה בא להם צורך נחוץ לתמוך בידי משפחה בעלת שבע נפשות אשר נמוגו ממש ברעב. ומה עשו? גמרו להציג חזיון תיאטרון. והמה בני הנעורים מבני ישראל בעצמם היו המשחקים על הבימה, ובסוף הפדיון הנותר על ההוצאות הקדישו לתמיכת המשפחה העניה. לאור יום ה' חנוכה קבעו המועד והוציאו את מחשבתם הטובה אל הפועל בבית רחב ידיים אשר יעדו לזאת. מודעות-הזמנה (בילעטין) נשלחו מאתם לכל היהודים גרי העיר לבוא ולראות בשחוק הצעירים ולהתענג על המחזה אשר יציגו לעין הרואים. הבילעטין היו של שלש מחלקות, ונמכרו: המחלקה הראשונה 1 ר"ב (רובל כסף) – השניה 75 קאפ' (קופיקות) – והשלישית 50 קאפ' (קופיקות), וכל הבילעטין נמכרו עד כי טעמו את אשר הכינו מהיות כל המבקשים לבוא. בין הבאים היו לא רק היהודים כי גם משועי הרוסים באו לראות בשחוק הצעירים, וגם מצאו חן בעיניהם וימלאו פיהם תהלתם. לערך 50 ר"כ (רובל כסף) נאספו ותהי זאת למשען מעט להמשפחה האומללה הנזכרה.⁴³

אבל מתברר שלעיסוקם של צעירים בתיאטרון, גם למטרות צדקה קהילתית, היו מתנגדים חריפים, והכותב מביע את פליאתו ותרעומתו: "ומי יאמין לשמועה כי גם על המפעל הטוב הזה יצאו מערערים בתוכנו. כי נמצאו אנשים אחדים אשר נרגנו בסתר אהלים, והתלוננו על הרב הנאור דעירנו ה' פ' וואיטינסקי על אשר נתן לצעירים האלה להתאסף בחורים ובתולות יחדו ולנהג שחוק וקלות ראש לפני רואים. אבל מי ישים לב לדברי רוננים ותועי רוח אלה בעוד אשר התכלית והפעולה הטובה אשר בקשו ומצאו הצעירים ההם לנד עינינו בביום הזה!?"⁴⁴ אך המתנגדים לא היו רק מקרב הקהילה, והדיווח המוצנע הזה עולה על סדר היום של הדיון הציבורי והפוליטיקה היהודית. בהצפירה המשכילית של וורשה שנתנה ביטוי גם לקוראים המסורתיים, הגיב פנחס ליכטענבערג במאמר תחת הכותרת "מצוה הבאה בעבירה" ויוצא נגד ה"חיקוי" שכנשפי או מופעי הצדקה בכלל:

בשנים אחרונות הנני קורא, כפעם בפעם, בכתבי העתים, כי פה ושם יינו למו הצעירים והצעירות "נשף חשק", "משתה חשק", "חזיון תיאטרון". ובראש משתי שמנים אלה, יתנוסס "שלט" או קמיע, כי "הנשף" נעשה לשם דבר טוב, ואחרי "הרשיון" הזה יריעו במכה"ע [מכתבי העתים], וישתבחו כי כן עשו ועוד ישליכו שקוצים על אלה אשר יעיזו להטיל דפי בקרשי בני ישראל אלה.

אין את נפשי לגלות למוסר און הצעירים על דרכם כסל למו ולהראות להם, כי זר יעשו מעשיהם – כי מ"ע (מכתב עת) עברי, לפי צביונו עתה, לא ספר מוסר הוא, להגיד לכל איש פשעו, רק חשבתי לי לחובה להעיר און עד כמה גדולה ההתחקות הזאת, עד כי תפשוט צורתה החיצונית, המלאה לה ברק, ותעטה מעיל צדקה, והשוחר הזה יעור גם עיני הקוראים התמימים הרגילים לתת אמון לכל דבר אשר מעטהו צדקה

[...] הדברים האלה עלו על לבי בקרי באחד ממה"ע מאת כותב מסתתר כי בעיר אחת ולהצעירים "בחורי חמד ובנות ציון היקרות" בא צורך נחוץ תמוך בידי משפחה, בעלת שבע נפשות, אשר נמוגו ממש ברעב, ומה עשו? – גמרו להציג חזיון תיאטרון כו'. בין הבאים היו לא אך היהודים, כי [אם] גם משועי הרוסים באו לראות בצחוק הצעירים וכו'. הכותב הסתתר הוא כפי הנראה אחד מ'בעלי הנשפים' או למצער ימצא חפץ כמו, וברעתו אל נכון כי ישנם רבים אשר הדבר הזה למורת רוח להם, בא לידי כעס ויסיים מכתבו: "ומי יאמין לשמועה, כי גם על המפעל הטוב הזה".⁴⁵

והוא חוזר על דברי כתב המליץ ותוקף:

הכותב כיון שבא לכלל כעס, בא לכלל טעות, וטעה בדבר שגם אנשים אשר בסוד בעלי "הנשפים" לא תבא נפשם יודעים אותו – [...] כי התכלית גם אם מאד נעלה ורמה היא, לא תקדיש ותרום את האמצעים הפחותים והשפלים [...] באו אלינו הצעירים האלה לצחק בנו. אם חפצים אנחנו לעשות דבר שבצדקה, אז כבר אפסה כל עצה, ועלינו רק לעשות "נשפי חשק", להציג "חזיון תיאטרון", ולהיות לשחוק בעיני כל הנאספים. הלא השחוק הוא? [...] כלל גדול מסור בידינו – פרצה קוראת לגנב. ואם בשתיקה על ענינים כאלה, אז פרצות תצאנה ובפרץ רחב יאתיו.⁴⁶

הפיליטוניסט הפופולרי והשנון של הצפירה, הנ"ץ, מצטרף לדיון במדרורו "בראש הומיות": "הלא ידעת אם לא שמעת כי מקרוב נתנו אחינו הנאורים בערים הגדולות לעשות נשפי חשק, ותבואתם קודש לצדקה. נשפי חשק אלה היו להרדים לחרדה, ויגדל בעיניהם עון הנשפים [...] ואלה מעשי הנשף: אנשי חסד, שדרכם בין הנשים, שוכרים מקום רחב ידים, תיאטרון, אולם-הסוחרים או בית מלון אורחים, להשמיע קולות ולחול במחולות". לאחר שהוא מביא את תיאורי הזוועה של החרדים, הנ"ץ מזוהר לא להיכנע לחרדה: "ככה יתחרו החרדים להוציא דבת אחינו הנאורים רעה. אבל אחי. אל נא תרעו? אל יצא עתק מפיכם". הוא מזכיר כי היו ימים שבהם עם ישראל ידע ליהנות מהיופי ומתענוגות החיים עש באו אלה שעשו אותו "חנוט חי": "על הראשונים אנו מצטערים, והנה קמתם תחתיים, תרבות אנשים חרדים, לזרות מלח על "פצעיו הרבים לכלי חקר, לספות אבק על האבק ומקק על המקק, ולמצוא עונות חדשים לבקרים, ולגדר דרכי בגדרות מכל עברים".⁴⁷ התיאטרון הוא פריצת הגדרות הללו וסוכן של מפגש תרבויות.

אחד משלנו

אם כלפי פנים הוטחה ביקורת חריפה ולעיתים קרובות מזלזלת ביוצרים ובאמנים שנתרו בתחום התיאטרון היהודי, לא כך כלפי היהודים שזכו לתהילה עולמית ושהפכו לסמלי ההישגיות היהודית בעולם עוין, מה שיהודי רוסי פשוט או עשיר, דתי או משכיל לא היה יכול לחלום עליו, התשובה להשפלות ולאנטישמיות. גם אם כוכבים גדולים אלה התרחקו בפועל מן היהדות או אפילו עזבו אותה, הרי שבייצוג שהוטל עליהם הם הפכו או חזרו להיות בהכרח יהודים או יהודיות כשרים למהדרין. אבל גם כאן נמצא מקום

להאשמות בסיכון הקהילה בעצם פרסומם. כך דיווח יצחק יעקב וייסבערג בהמליץ ב־6 בדצמבר 1881 על פקודות הגירוש של יהודי קייב מחלקי העיר שאין להם זכות מגורים רשמית בהם, והוסיף: "אחינו יחושו עתידות רעות לרגלי ביאת שרה בערנארד הנה. כי דואגים הם פן כמקרה אדעסא יקרה גם בזה מהיות השנאה לשם יהודי גדולה בזה מבכל מקום, ידאגו מאד פן לפה תגדלנה חלילה גם השערוריות והפרעות בישראל. ה' ישמרנו מכל צרה שלא תבוא". והמערכת הוסיפה הערה מפורטת על האירועים סביב ביקורה של השחקנית הצרפתייה הדגולה באודסה ועל קבלת הפנים החגיגית והנלהבת שלה זכתה עם בואה, לפי תיאורי העיתונות:

שרה ברנאר.
תמונה: ויקיפדיה

כאשר באה שרה בערנארד לאודעסא ביום 13 באוגוסט בבוקר בשעה שמונה וחצי [...] כבר נאסף המון רב לפני תחנות שביל הברזל, ארבעת אלפים איש, ובקול תרועת "הידד" קרמו פניה ובכל רחובות העיר רצו אחרי מרכבתה ומכל העברים ניצבו אנשים ונשים לראות ולכבד את המשחקת הנפלאה הזאת אשר מלא כל הארץ כבודה. בסורה אל האכסניא באו מנצחים בנגינות לפני גדודי החיל להריע לה בזמירות ולא נודע מי שלחם. בערב היום ההוא יצאה במחזה על הבמה עם הכל המשחקים אר הביאה עמה. אין קץ לכל העדן והעונג אשר שבעו רואי משחקה ושומעי ניבה אשר מלאו את התיאטרון מפה לפה, כאשר העירו אותות רגשותיהם אשר פרצו מלבביהם בקול גדול ולא יסף, "בראווא!", ולפני התיאטרון חיכו מעריציה לקראת צאתה ויאמרו לפתח את הסוסים ולרתום שכמם למשוך המרכבה, לולא מנעתם הפאליציי מלבצע חפצם, ומחוא כפים נשמע למרחוק.

מכאן החלו החדשות הרעות של תקיפתה של שרה ברנאר בידי המתפרעים.

אך גם קול שריקות וצפצוף נשמע ממתני מספר. ויהי בלכת שרה במרכבתה לאכסניא שלה ובהגיעה לרחוב דעריבאס, פתאום השליכו בדר אבנים אל מרכבתה ויפצעו את הרכב ואת סוכן האכסניא, גם חלון מרכבתה התפוצץ לרסיסים אשר נפלו בחיקה ואבק זכוכית חדר לעין נגיד חבל המשחקים אשר לה, ה' זשארעט היושב עמה במרכבה. שרה נבעתה וצוחה פרצה מלבה, אך לא אנה אליה כל רע. בצאתה ממרכבתה בקשו להשליך את האבן ותבקש כי יתנוה לה (היא חלמיש בגודל ביצה אווזית) להיות לזכרון לה ליום בואה לאדעסא. אומרים כי גם קשואין (גורקען) מלוחים עפו בחיקה. כאשר הודיעו את זאת לשר העיר, צווה לשלוח זשאנדרמים ורכבים וקזקים להקיף את מרכבתה בכל פעם נסעה להתיאטרון ומשם למלונה, להיות עליה סתרה. המסקלים לא נתפשו, ויאמינו לראשונה כי האיטאליאנים עשו זאת בקנאתם לבת עמם פעצאנא גוואלטיערי, המפוארה גם היא – אשר לדעתם לא תגיע בערנארד לקרסולה – ולה לא עשו כל הכבוד הזה.

אבל ההסבר על ריב הדיוות הביין-לאומי פינה את מקומו להסבר פחות נשגב וכואב. מדובר בחברי ארגון לאומני אנטישמי ובהכנה לפוגרום.

אך כאשר נוכחו לדעת אחרי כן היתה כל זאת רק רוח האנטיסמיטי אשר גבר באדעסא [...] כי הדליקתם קנאתם בתת יקר וגדולה ליוצאת ירך יהודים, אף כי כבר עזבה עמה ואמונתה ותדבק [ב]דת הנוצרית. וזאת היתה להם לאות לדש השערוריות ולעודד את ההמון לעשות נקמה ביהודים. וביום השבת 14 דנא [הזה], יצא האספסוף בשוק הישן ובאיזה רחובות אשר בפרור העיר ויפוצצו החלונות ואיזה בתי משקה וגם חנויות של עץ וחנויות של אבן וישוטו סחורותיהן (אין לשכוח כי יום השבת היה והחנויות סוגרו על מסגר והיהודים לא יכלו לתת שום תואנה למהרסים). ביום א' 15 דנא התחדשו השערוריות ביתר שאת ובכל פנות העיר הרחוקות והקרובות. רק ביום ב' עלתה ביד השוטרים בעזר אנשי חיל לעצור בעד הפראים. רבים הושמו במאסר ויובאו במשפט. כמה יהודים נפצעו עד שפך דם, חנות בגדים תפורים של ווארשאווסקי שודדה. וכל זאת יען בעת אשר המון חוגג האציל כבוד ויקר לשרה בערנארד, יצא הכל כי היא "יהודית" (זשידאווקא), וכי באה לרוסיא לאסוף כסף לגנוי חברת כל ישראל חברים. שרה בקשה לעזוב את אדעסא כי נפל פחד השוככים עליה, אך שרי העיר הרגיעוה. בימי המהומות סוגרו כל החנויות והמסחר לא היה בעיר. הרשות הצגינה אנשי חיל וגם על השוערים צותה לשמור יומם וליל על הבתים ועל הרחובות.

לעיתון הגיעו דיווחים מיהודי אודסה:

גם לנו כותבים מאדעסא ככל הדברים אשר ספרנו ןמוסיפים כי שרה בערנארד מאנה לראשונה לצאת עוד על הבמה באדעסא ואימה תבעה אותה ללכת לקיוב, למאסקווע ולפטרבורג, מדאגה פן יוסיפו להמטיר עליה אבנים, ואם לא למדה שפת רוסיא, הבינה, כפי הנראה, את הבת קול אשר קראה באזני כל העם וגם באזניה "ז'ידדאווסקא דיעווקא" [בחורה יהודייה].

הכותב לנו שמע כי נשים עבריות שתיים באו להתאונן לפני שרה בערנארד על קשי יומן, כי בסבתה שדרו האספסוף שארית סחורותיהן ותארנה בערום ובחוסר כל, ותחמול שרה עליהן ותתן לכל אחת מהן מטה רו"כ [רובל כסף]...

הכוכבת הייתה האחראית לפוגרום, לדעתן, אבל העיתונים האנטישמיים ניצלו את ההזדמנות לתקוף את שרה ברנאר גם באומנותה: "יקטינו את המאורע ויצדיקו את הדין וישפכו קיתון של בוז וקלסה על שרה בערנארד, לאשר ממעי יהדות יצאה".

המליץ ראה באירועים הללו סימן לנסיגתה התרבותית של רוסיא, בגלל הגורמים הלאומניים והקליריקליים והזכיר את ביקורה בעבר הרחוק של כוכבת יהודייה צרפתייה אחרת: "זה כשלים שנה באה המשחקת על במת משחק ראשעל פעליקס לרוסיא ויקבלוה ברוב כבוד ויקר ולא חרץ איש לשונו כי היא יהודית, אף כי נשארה באמונתה עד יום מותה".⁴⁸

ב־6 באוקטובר 1880 התפרסם בהצפירה מאמר הספד של משה שמואל גאלדאנבלום על מלך האופרטה של פריז, המלחין ז'אק אופנבך, שהלך לעולמו ב־23 בספטמבר (לפי הלוח היוליאני). הכותב החזיר לו את שמו העברי וכינה אותו "בן בריתנו המנצח בנגינות ר' יעקב אפפנבאך", וסיפר את תולדות חייו, הישגיו וסבלותיו עם הרבה פתרונות עבריים מאולתרים למונחים המקצועיים הכיין-לאומיים. אבל בחלקו השני של המאמר לא יתיר על "הנקודה היהודית":

ז'אק אופנבך.
תמונה: ויקיפדיה

האיש הדגול מרובה [הזוה], אף אם נקרא להמציא מנגינות לכמות של תיאטראות ולבוא בחברת משחקים ומשוררים, לא שכח את צור מחצבתו ויוקיר זכרון אביו הש"ץ מאד, ומדי שנה בשנה ביום מות אביו קרא על מעונו עשרה יהודים להתפלל בצבור ויאמר קדיש. בין הבאים היו אוהביו: הרעדאקטאר של מה"ע Siècle וסופר תמידי המפואר של מ"ע Times, ה' מאיר אגיץ מבלאוויץ, או היותר נודע לשם בהליטעראטור בשם "בלאוויץ".

"וכך נאסף יעקב אפפנבאך, אך זמירותיו לא מתו ועוד תחינה שנים רבות. ינוח על משכבו בשלום איש טוב ומנצח בנגינות", אחד משלנו.⁴⁹

הערות

- 1 Augusto Boal, *Théâtre de l'opprimé*, Paris: La Découverte, 2006
- 2 מחבר המחזה **צחות בדיחותא דקידושין**.
- 3 ישראל בערקאוויטש, **הונדערט יאר יידיש טעאטער אין רומעניע, 1876–1976**, בוקארעשט: קריטעריון, 1976 (להלן: בערקאוויטש, **הונדערט יאר יידיש טעאטער**), מייחס קביעה זו לעיתונאי ולעורך נח פּרילוצקי.
- 4 יהודה לייב גורדון (יל"ג), "חדש מלא ישן", **המליץ**, גיליון 51, 1886.
- 5 י' ז"ק, "ווארשא", **הצפירה**, 2.10.1888 (להלן: ז"ק, ווארשא").
- 6 ראו Chantal Meyer-Plantureux, *Les enfants de Shylock ou l'antisémitisme sur scène*, Paris: Editions Complexe, 2005, p. 16 והביבליוגרפיה שם.
- 7 גולדפאדן היה מחזאי, משורר, עיתונאי, מלחין, במאי ושחקן תיאטרון ביידיש ובעברית. נולד ב־1840 בוהלין, אוקראינה, ונפטר ב־1908 בניו יורק. ב־1876 הקים ביאשי שברומניה את להקת התיאטרון המקצועית הראשונה ביידיש, שאיתה נדר בהרכבים שונים באירופה ובארצות הברית.
- 8 *Dziennik Lodzki*, No. 145, 1885
- 9 *Ibid.*, No. 266, 1886
- 10 Anna Kuligowska-Korzeniewska, "The Polish Shulamis: Jewish Drama on the Polish Stage in the late 19th- Early 20th Century", in: Edna Nachshon (ed.), *Jewish Theater: A Global View*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2009, pp. 81-97
- 11 "Echa Warszawskie", *Przegląd Tygodniowy*, No. 37, 1887
- 12 R [Aleksander Rajchman], "Kronika Teatru", *Echo Muzyczne, Teatralne, Artystyczne*, No. 306, 1887
- 13 **הצפירה**, 23.6.1886.

- 14 בערנארד נאטאנזאהן, וורשא, המליץ, 15, 11.10.1878.
- 15 המחזה סערקעלע מאת שלמה אטינגר בויס ב־1862 בידי רעייתו של מנהל הסמינר חיים זליג סלונימסקי, שנודע כעורך העיתון הצפירה.
- 16 ש.ש.
- 17 בערקאוויטש, הונדערט יאר יידיש טעאטער, עמ' 89-90.
- 18 ש.ש.
- 19 הצפירה, 1.4.1884.
- 20 "חדשות בישראל", הצפירה, 24.10.1880.
- 21 המליץ, 6.10.1880.
- 22 במחזהו ני בע ני מע ני קוקוריקו או שולית סנדלרים כרב מחופש.
- 23 אברהם בירנבוים, "לאנדאן", הצפירה, 29.1.1884.
- 24 האופרטה נכתבה ב־1880, והתבססה על האגדה התלמודית "חולדה ובור". האופרטה תורגמה לפולנית והוצגה בהצלחה בוורשה, ולאנגלית בארצות הברית. בין להיטיה שזכו לחיי נצח בהווי היהודי במזרח אירופה כלול השיר "צימוקים ושקדים".
- 25 מחזותיו של אברהם גולדפאדן. נפתלי הרץ נאימאנוביץ' 1898-1843, היה סופר, פליטוניסט ומתרגם מפולנית לעברית, כתב את מדורו הפופולרי בהצפירה במשך עשר שנים
- 26 נחום־מאיר שייקביץ', סופר ומחזאי בידיש. נולד ב־1849 בניאסוויז', ביאלורוס, מת ב־1905 בניו יורק. היה מכותבי המחזות הראשונים בידיש. נודע במיוחד ברומנים העממיים הסנסציוניים מז'אנר ה"שטונד".
- 27 הנ"ץ, "בראש הומיות", הצפירה, 4.3.1887.
- 28 ש.ש.
- 29 לפי עדויות מהתקופה תפסו לפעמים רועי הזונות ובנות חסותם את השורות הראשונות.
- 30 י' ז"ק, "ווארשא".
- 31 מגיבוריו של אברהם גולדפאדן.
- 32 המחזאי קרל פרדיננד גוצקוב (Karl Ferdinand Gutzkow, 1811-1878), כתב בשנת 1847 את הטרגדיה ההיסטורית "אוריאל ד'אקוסטא" על יהודי המתמודד עם ספקותיו בדתו מול הנהגת הקהילה באמסטרדם, שהועלתה ונכללה פעמים רבות ברפרטואר התיאטרון העולמי, היהודי והעברי.
- 33 יעקב פ' אדלר, מגדולי שחקני היידיש, תחילה בפולין ובאירופה שם שיחק גם בתיאטרון של גולדפאדן, ואחר כך בארצות הברית, נודע בביצועו בידיש את תפקידו של שילוק בהסוחר מוונציה של שקספיר. היה אביה של מורת התיאטרון האמריקנית הנודעת סטלה אדלר.
- 34 דוד פרישמן (1859, זגייז', פולין־1932, ברלין) היה סופר, עיתונאי, פליטוניסט (נודע בטורו "אותיות פורחות" בעיתונים היום והצפירה). עורך (של כתב העת התקופה), משורר, מתרגם ומבקר ספרות ותיאטרון, מחלוצי הספרות העברית החדשה ומעצבי דרכה. תמך בחשיבותן ובעצמאותן של התרבות, הספרות והאמנות בעם היהודי בלי תלות בהתגייסותן הפוליטית.
- 35 מחזותיו של אברהם גולדפאדן.
- 36 רחובות מסחריים ברובע היהודי בוורשה בתחילת המאה העשרים.
- 37 להקתם של חלוצי תיאטרון היידיש בפולין אסתר רחל קמינסקה ואברהם יצחק קמינסקי. ביתם אידה קמינסקה נחשבת לגרדלת שחקניות היידיש בפולין ושיחקה מגיל צעיר. אחרי מלחמת העולם השנייה ייסדה את תיאטרון היידיש הממלכתי בוורשה שממשיך בפעולתו גם היום. ב־1968 שהתה בישראל אך כעבור זמן קצר עברה לארצות הברית.
- 38 דוד פרישמן, "בתיאטרון היהודי", אותיות פורחות (אוחזר מפרויקט בן־יהודה).
- 39 ש.ש.
- 40 אולם תיאטרון "אליאום" ברחוב קארובה שבוורשה שימש כמושבן של להקות יהודיות רבות מתחילת המאה העשרים. בשנת 1920 נערכה בו הצגת הבכורה העולמית של הדיבוק מאת שמעון אנסקי

- בביצוע "הלהקה הווילנאית".
- 41 דוד פרישמן, "התיאטרון היהודי", בתוך: הנ"ל, ארכות וקצרות (אוחזר מפרויקט בן יהודה).
- 42 "מבית התיאטרון", היום, 23.8.1887.
- 43 עד בא גו, "בארצנו: בריאנסק", המליץ, 28.12.1887.
- 44 ש.ס.
- 45 "מצוה הבאה בעבירה", הצפירה, 24.1.1888.
- 46 ש.ס.
- 47 הנ"ץ, "נשפי חשק לחרדה", הצפירה, 11.6.1888.
- 48 יצחק יעקב וויסבערג, בקהל יהודי רוסיה, המליץ, 6.12.1881.
- 49 משה שמואל גולדענבלום, "אלון בכות", הצפירה, 6.10.1880.